

Grażyna Holly

*„...Ale nie depczcie przeszłości ołtarzy,
Choć macie sami doskonalsze wzniesić;
Na nich się jeszcze święty ogień żarzy
I miłość ludzka stoi tam na straży,
I wy winniście im cześć...”*

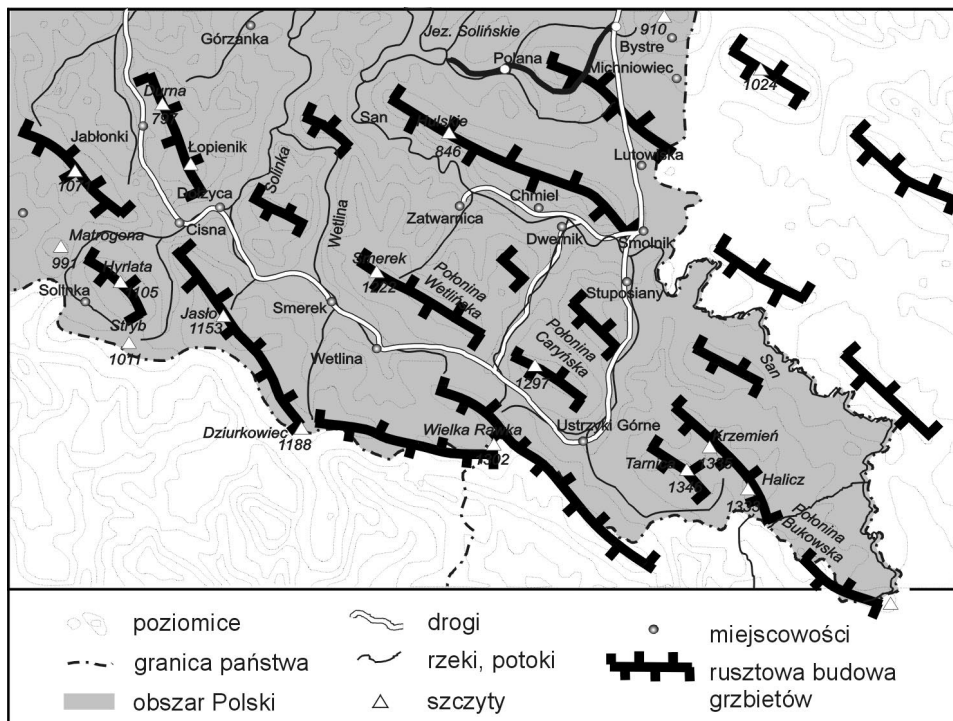
Do młodych, Adam Asnyk

Rozmieszczenie obiektów sakralnych w Bieszczadach w 1938 roku i stan dzisiejszy

1. Wprowadzenie

Bieszczady to jedyna część polskich Beskidów zaliczana do Karpat Wschodnich. W granicach Polski leży jedynie zachodnia część Bieszczadów, rozciągająca się od Przełęczy Łupkowskiej do Użockiej, natomiast pozostała część znajduje się na Ukrainie i Słowacji. Według podziału regionalnego w obrębie Bieszczadów wyróżnia się dwa mezoregiony: Bieszczady Niskie i Wysokie, które razem zaliczane są do Zewnętrznych Karpat Wschodnich¹. Obszar objęty opracowaniem obejmuje w całości terytorium Bieszczadów Wysokich i południowy fragment Bieszczadów Niskich. Granica południowa przyjętego obszaru biegnie wzdłuż linii grzbietowej Karpat, pomiędzy Przełęczą Łupkowską a Przełęczą Użocką, zachodnia – doliną Osławicy i Osławy, aż po jej ujście do Sanu, natomiast wschodnia – granicą państwową z Ukrainą. Granica północna została przyjęta umownie i przebiega ona w strefie naturalnego obniżenia pomiędzy Bieszczadami a Pogórzem Przemyskim. Tak też rozumiane są najczęściej Bieszczady przez turystów. I taki też obszar jest brany pod uwagę w niniejszym artykule.

Charakterystyczną cechą krajobrazu Bieszczadów jest uwarunkowany tektonicznie i litologicznie rusztowy układ pasm górskich, przebiegających równolegle z kierunku północno-zachodniego na południowy-wschód. Wysokość gór wzrasta od północy ku południowi. Najwyższe szczyty to: Tarnica (1346 m n.p.m.), Krzemień (1335 m n.p.m.) i Halicz (1333 m. n.p.m.), które występują w obrębie Bieszczadów Wysokich (ryc. 1).



Ryc. 1.

Budowa rusztowa grzbietów górskich i system kratowy potoków

Bieszczady to obszar wyjątkowy. Fascynują bezkresne połoniny i mroczne knieje karpackiej puszczy. Wabią swym niepowtarzalnym urokiem obszary po nieistniejących od półwiecza wsiach, gdzie „otaczający krajobraz zawiera w sobie wielkie prawdy, zapis tego, co nieraz przez pokolenia mozolnie budowano, co okrutnie niszczone, by znów wznieść na chwałę Bogu i dla naszego dobra”². To wzajemne przenikanie się elementów natury i kultury stało się dziś fenomenem historyczno-przyrodniczym Bieszczadów. Autochtonicznej ludności w zasadzie nie ma, a nieliczne ślady dawnej kultury materialnej, jakie przetrwały do dziś, przykryła „lawa bujnej, karpackiej roślinności”³. Najbardziej dotknięty zniszczeniami był obszar południowo-wschodniej części Bieszczadów, znajdujący się dziś w obrębie gminy Lutowska. Z 28 istniejących tu w okresie międzywojennym wsi jedynie 17 jest zamieszkałych, przy czym żadna z nich nie osiągnęła nawet połowy liczby mieszkańców z tamtego okresu. Nie oszczędzono również świątyń. W 1938 roku na obszarze Bieszczadów było ponad 205 obiektów sakralnych, spośród których przetrwało do dziś tylko 60, z czego 49 pełni funkcje kultowe (często ze zmianą obrządku), a 9 jest w stanie ruiny. W okresie powojennym wybudowano ponadto 38 nowych świątyń.

Przyczyny przemian w krajobrazie sakralnym Bieszczadów są bardzo złożone. Niewątpliwie bezpośrednio o występowaniu danego obiektu sakralnego decydowały motywy religijne, nie mniej istotny wpływ miały również czynniki historyczne, polityczne, społeczne i gospodarcze. Dlatego też przedstawiając rozmieszczenie obiektów sakralnych w Bieszczadach, przed i po II wojnie światowej, konieczne jest uwzględnienie szerokiego tła historycznego, począwszy od czasów zasiedlania tych ziem przez pierwszych osadników, po wydarzenia z historii powojennej Bieszczadów.

2. Rozmieszczenie obiektów sakralnych w Bieszczadach w 1938 roku

Na podstawie Schematyzmów Diecezji Przemyskiej⁴ obrządku łacińskiego i greckokatolickiego w 1938 roku na terenie Bieszczadów występowało 155 cerkwi i 13 kaplic greckokatolickich oraz 17 kościołów i 13 kaplic rzymskokatolickich. Ponadto występowało ponad 6 synagog i 1 zbór ewangelicki (ryc. 2).

Zdecydowanie przeważały więc cerkwie greckokatolickie⁵, które współistniejąc na tym samym obszarze z kościołami rzymskokatolickimi⁶, stworzyły specyficzny krajobraz sakralny Bieszczadów. Krajobraz, który kształtowany był przez wieki pod wpływem dwóch kultur – łacińskiej i bizantyjsko-ruskiej. Z jednej strony – Polska, która przyjmując chrzest w 966 roku znalazła się w zasięgu kultury łacińskiej; z drugiej zaś strony – Ruś, która przyjmując chrzest w 988 roku z bizantyjskiego Konstantynopola, weszła w strefę oddziaływania kultury greckiej.

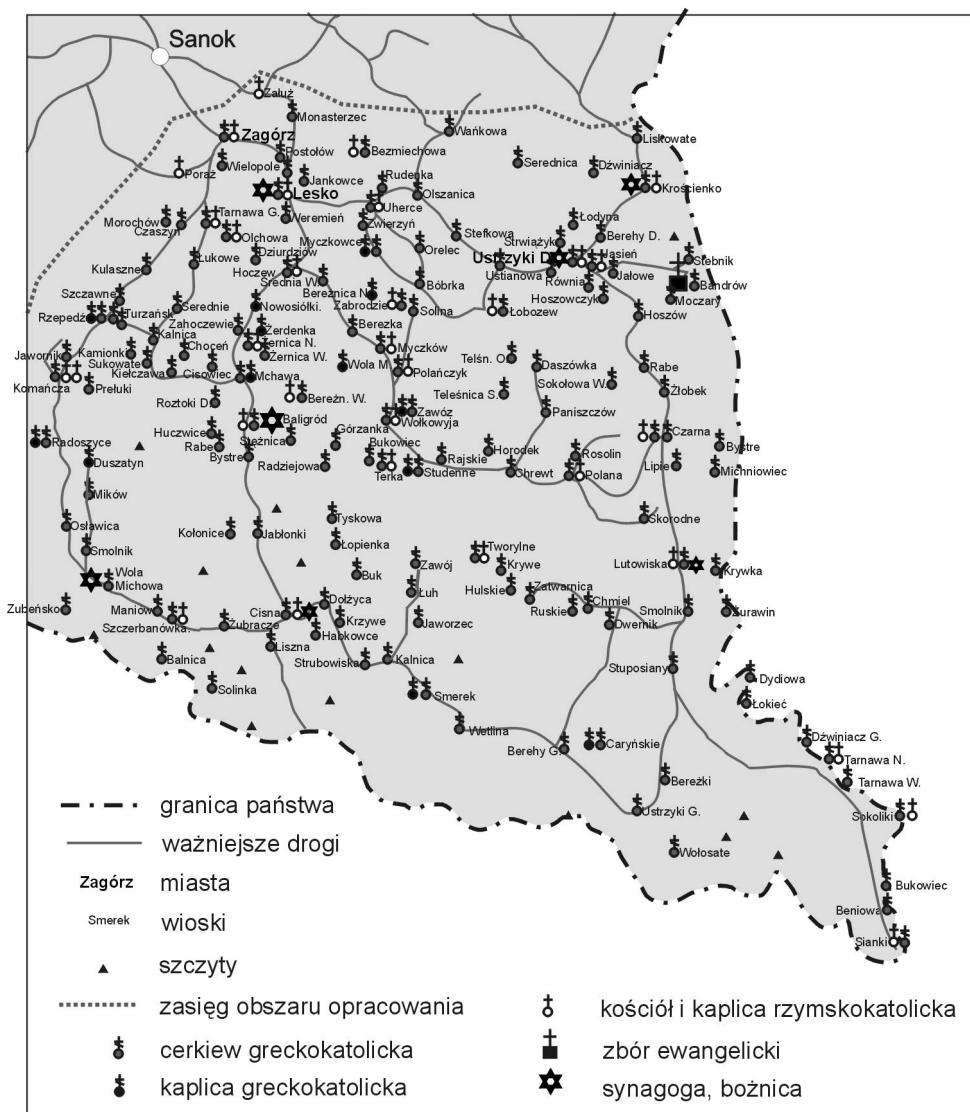
W przedwojennych Bieszczadach, potężną liczbą i znaczeniem, była ponadto wspólnota żydowska, która pomimo wieloletniego współżycia z Polakami i Rusinami (Rusnakami) zachowała swoją odrębność religijno-kulturową⁷.

Również swoją odrębność religijną zachowali osadnicy niemieccy, przybyli na teren Bieszczadów pod koniec XVIII wieku, tworząc kolonie w rejonie Ustrzyk Dolnych. Ich życie religijne skupiało się w Bandrowie, gdzie w XVIII wieku powstał zbór ewangelicki, jedyny w okresie międzywojennym na terenie Bieszczadów.

2.1. Cerkwie greckokatolickie

Początki Cerkwi greckokatolickiej w Bieszczadach sięgają 1691 roku, kiedy to biskup diecezji przemyskiej obrządku greckokatolickiego Innocenty Winnicki oficjalnie przystąpił do Unii Brzeskiej⁸.

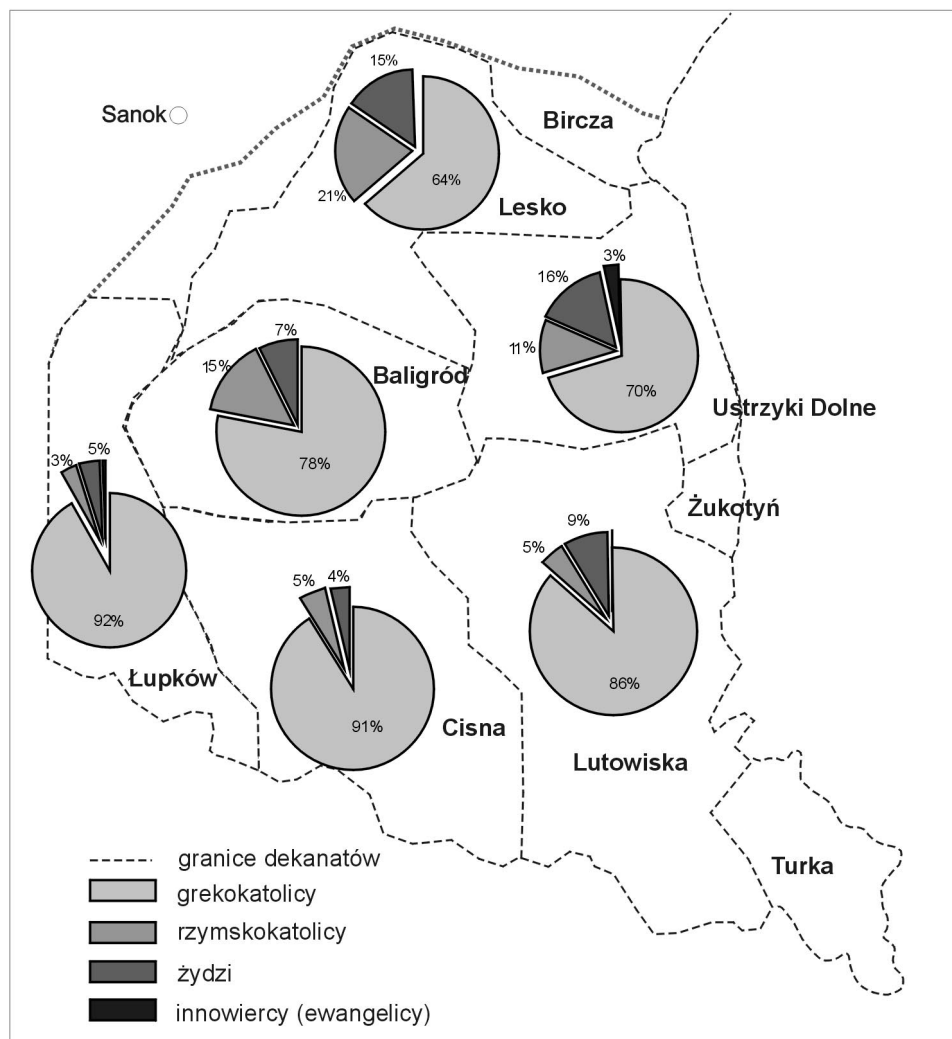
Organizacja Cerkwi greckokatolickiej była czterostopniowa: metropolia – diecezja – dekanat – parafia. W okresie międzywojennym greckokatolicka diecezja przemyska była jedną z trzech jednostek metropolii halicko-lwowskiej, która nosiła nazwę „*Zjednoczone eparchie przemyska, samborska i sanocka*” i obejmowała pod względem geograficznym tereny najuboższe w obrębie całej metropolii.



Ryc. 2.
 Rozmieszczenie obiektów sakralnych w Bieszczadach w 1938 r.

W 1938 roku diecezja przemyska obrządku greckokatolickiego składała się z 45 dekanatów, z których najdalej wysuniętym na zachód był dekanat leżajski, a na wschód – dekanaty: żółkiewski, sokalski i mednicki. Powierzchnie dekanatów były zróżnicowane, w zależności od liczby wiernych mieszkających na danym obszarze⁹.

Im mniej wiernych, tym większą powierzchnię zataczał dekanat. Na obszarze Bieszczadów występowało 9 dekanatów, spośród których 6 (leski, baligródzki, ustrzycki, łupkowski, cisniański i lutowski) znajdowało się w całości, natomiast 3 pozostałe (birczański, żukotyński i turczański) – jedynie w niewielkiej części (ryc. 3).



Ryc.3.

Struktura wyznaniowa w Bieszczadach w/g podziału na dekanaty grekokatolickiej diecezji przemyskiej (stan na 1938 r.)

Tab. 1.
Struktura terytorialna Kościoła greckokatolickiego w Bieszczadach, stan na 1938 r.

Dekanat	Parafia	Liczba osad należących do parafii (łącznie z parafią)	Liczba wiernych obrządku greckokatolickiego	Liczba cerkwi wraz z kaplicami (c + k)	Średnia liczba wiernych przypadająca na 1 cerkiew/kaplicę
Baligród	Zahoczewie	2	1 258	1+1	629
	Wołkowyja	3	1 290	2+1	564,5
	Górzanka	3	920	2	460
	Hoczew	3	1 492	2	746
	Kalnica	3	1 413	3	471
	Baligród	4	1 750	2	875
	Berezka	4	2 444	2+2	611
	Żernica Wyżna	4	2 363	3+1	590,75
	Mchawa	4	1 248	4+1	312
	Polańczyk	4	1 617	4	404,2
	Rabe	2	600	2	300
RAZEM		36	16 395	27+6	
Cisna	Wetlina	1	1 015	1	1 015
	Krywe	2	450	1	450
	Jablonki	2	810	2	810
	Łopienka	3	940	3	940
	Terka	3	1 588	2	794
	Jaworzec	3	1 136	3	405
	Smerek	4	1 276	3+1	425,3
	Cisna	4	1 195	4	298,75
RAZEM		22	8 410	21+1	
Lesko	Liskowate	1	1 158	1	1 158
	Łukowe	1	1 200	1	1 200
	<i>Paszowa</i> "	1	1 201	1	1 201
	Postolów	2	830	1	830
	Serrednie Wielkie	2	1 256	2	628
	<i>Tyrawa Wołoska</i> "	2	1 276	2	638
	Czaszyn	2	1 014	1	1 014
	Bóbrka	3	1 817	3+1	605,7
	Wańkowa	3	2 215	1*	705,5
	<i>Zawadka</i> "	3	1 705	3	568,3
	Manasterzec	3	2 296	2	1 148
	Serrednica	3	2 310	2	1 155
	Uherce	3	1 607	3	535,7
	Tarnawa Górna	4	1 067	3	355,7
		Lesko	5	1 942	4
RAZEM		32	18 712	24+1	

Tab. 1.

Struktura terytorialna kościoła greckokatolickiego w Bieszczadach, stan na 1938 r.

Dekanat	Parafia	Liczba osad należących do parafii (łącznie z parafią)	Liczba wiernych obrządku greckokatolickiego	Liczba cerkwi wraz z kaplicami (c + k)	Średnia liczba wiernych przypadająca na 1 cerkiew/kaplicę
Lutowiska (w akt. granicach Polski)	Berehy Górne	1	825	1	825
	Zatwamica	1	1 189	1	1 189
	Chmiel	1	531	1	531
	Dwernik	2	1 105	2	552,5
	Dydiowa	2	1 941	2	970,5
	Skorodne	2	1 512	1	1 512
	Teleśnica	2	1 328	1	1 328
	Sanna				
	Chrewt	2	1 907	2	953, 5
	Caryńskie	2	743	1+1	743
	Czarna	2	2 850	3	950
	Krywe	3	2 412	3	804
	Lutowiska	3	2 209	3	736,3
	Rajskie	3	2 193	3+1	731
Smolnik	3	1 899	2	949,5	
Ustrzyki Górne	3	1 933	3	644,3	
Polana	4	1 505	2	752,5	
RAZEM		36	26 082	31+2	
Łupków	Wola Michowa	1	605	1	605
	Jawornik	1	630	1	630

1 – Hoszowa

- Parafie poza obszarem opracowania

* Obiekty występujące tylko na analizowanym obszarze

1 Na rycinie 2 uwzględniono ponadto cerkiew w Morochowie, która należała do dekanatu bukowińskiego (Łemkowszczyzna)

Źródło: Шематизм греко-католицького духовенства, Перемишль 1938.

Sieć parafialna diecezji przemyskiej obrządku greckokatolickiego była bardzo dobrze rozwinięta. Na obszarze Bieszczadów w 1938 r. występowało łącznie aż 76 parafii (tab. 1). Parafie greckokatolickie były znacznie mniejsze od łacińskich i najczęściej w ich skład wchodziły dwie lub trzy wioski (tab. 1, ryc. 3).

W oparciu o schematyzm na terenie Bieszczadów w 1938 r. stwierdzono 110 995 grekokatolików (tab. 1), przy czym ich rozmieszczenie nie było równomierne. Grekokatolicy przeważali we wschodnich, południowych i południowo-wschodnich dekanatach (ryc. 3). Największy udział mieli w dekanatach: łupkowskim (92%), ciśniań-



Ryc. 4.

Nieistniejąca cerkiew greckokatolicka w Lutowiskach w stylu tzw. narodowym ukraińskim. W latach 80. przeniesiona do Dwernika (rys. J. Juraszyńska)



Ryc. 5.

Nieistniejąca cerkiew greckokatolicka w Siankach (pocz. XVIII w.), typ schyłkowy, wariant zakarpacki. (rys. J. Juraszyńska)

skim (91%) i lutowiskim (86%), natomiast najmniejszy, przy ciągle jednak wysokim wskaźniku, zajmowali w dekanatach leskim (64%) i ustrzyckim (70%).

Tak duża ilość katolików obrządku wschodniego w Bieszczadach i ich wyraźna koncentracja w obszarach górskich, była wynikiem akcji osadniczej przebiegającej w XVI-XVII wieku. Warto tu nadmienić, że Bieszczady przez długie wieki pozostawały obszarem stosunkowo mało znanym i nie zaludnionym. Górski teren porośnięty puszcza, porozcinany wąskimi, głęboko wcięzonymi dolinami o płyckiej i kamienistej glebie, nie wzbudzał zainteresowania osadników-rolników. Ponadto od XI do XIV wieku. Bieszczady należały do obszarów spornych pomiędzy Polską, Rusią a Węgrami. Kres temu i zarazem zmianę tempa cywilizacyjnego przyniósł dopiero wiek XIV, kiedy to Kazimierz Wielki, odzyskując ziemie Rusi Halicko-Włodzimierskiej, włączył je w skład Królestwa Polskiego. W 1345 roku król polski włączył także na stałe Bieszczady w skład Ziemi Sanockiej i rozpoczął akcję osadniczą obszarów górskich, kontynuowaną później przez jego następców oraz właścicieli dóbr szlacheckich i duchownych¹⁰. Dotychczasowe polsko-ruskie pogranicze znalazło się odtąd w obszarze jednego państwa, a granica została przesunięta daleko na wschód, co stworzyło możliwości kolonizacji dla osadnictwa polskiego oraz ruskiego¹¹.

Początkowo sieć osadnicza ograniczała się do szerokich kotlin i zakoli Sanu, posuwając się z czasem w górę rzek i potoków. Długo jednak nie zapusz-

czano się w najwyżej położone górskie ostępy, porośnięte pradawną puszcza¹². Te bowiem zostały zasiedlone dopiero w XVI i XVII wieku przez napływającą z południa pasterską ludność pochodzenia wołosko-ruskiego¹³. Byli oni chrześcijanami wyznania

prawosławnego i – mimo pewnej niechęci, jak pisze R. Reinfuss¹⁴, do tzw. „schizmatyków” – przyjmowano ich „z otwartymi rękami” ze względu na zasiedlenie trudnego obszaru górskiego.

Dlatego też osadnictwo na obszarze Bieszczadów było bardzo zróżnicowane pod względem narodowościowym. W części północnej, północno-zachodniej i zachodniej charakteryzowało się dużym udziałem elementu polskiego. Natomiast we wschodniej i południowo-wschodniej części dominował element ruski i wołosko-ruski. Dla żywiołu polskiego została erygowana około 1340 roku diecezja przemyska obrządku łacińskiego, która swoją organizację kościelną rozciągnęła także na teren zamieszkiwany przez Rusinów, wyznających prawosławie. Początki prawosławnej diecezji przemyskiej są wcześniejsze i sięgają najprawdopodobniej XII-XIII wieku, kiedy obszar ten należał do Rusi¹⁵.

Cerkwie grekokatolickie najliczniej występowały w południowej i południowo-wschodniej części regionu, a więc tam, gdzie dominowali grekokatolicy. Natomiast w części północno-zachodniej obok cerkwi występowały często świątynie katolickie obrządku łacińskiego.

Ponieważ grekokatolicy występowali najliczniej pośród ludności wiejskiej, cerkiew była postrzegana jako „chłopska, ruska wiara”¹⁶ i była „biedna”. Jednakże zaskakująco duża była liczba świątyń grekokatolickich. Spośród 187 istniejących w 1938 roku miejscowości, nie stwierdzono występowania cerkwi w 32 (tab. 1). Były to niewielkie wioski i przysiółki.

Tak regularne występowanie cerkwi we wsi wynikało z osadnictwa na ogólnie przyjętym tzw. prawie wołoskim¹⁷. Osady lokowane na prawie wołoskim rozwijały się głównie w obszarach o gorszych glebach górskich, nadających się bardziej do gospodarki pastersko-hodowlanej niż do uprawy roli¹⁸. Z tego też względu prawo wołoskie nie sprzyjało rozwojowi miast¹⁹ i w efekcie obszar górski zamieszkiwało ok. 85% ludności wiejskiej.

Charakterystyczne jest również to, że we wsiach lokowanych według prawa wołoskiego nie zakładano napływu katolików obrządku łacińskiego²⁰. Świadczą o tym zapisy w przywilejach lokacyjnych, w których znajdowało się prawo do budowy cerkwi i nadanie gruntu na uposażenie duchownego²¹.



Ryc. 6.
Niestniejąca cerkiew grekokatolicka
w Wołosatem, trójdzielna, styl bojkowski.
(rys. J. Juraszyńska)

W przypadku wsi zakładanych na tzw. „surowym korzeniu” przyznawano zazwyczaj jeden łan ziemi (ok. 30-40 morgów, co stanowiło około 20 ha) na budowę cerkwi i utrzymanie duchownego (popa), tzw. popiwszczyzna. W pojedynczych przypadkach, gdy w dokumentach lokacyjnych nie uwzględniono nadania dla popa lub pod cerkiew, wydawano odpowiednie przywileje w późniejszym czasie²².

Fundatorami cerkwi byli początkowo właściciele wsi (szlachta)²³, bractwa cerkiewne, duchowni, a także sami mieszkańcy wsi (gromada)²⁴. Zazwyczaj informacja o fundatorze znajdowała się w tzw. „metryce budowli”, ale często też była wypisywana przez majstra w samym obiekcie²⁵.

Lokalizacja cerkwi nie była przypadkowa. Zazwyczaj budowano je na wyniesieniach, co wynikało z dawnej tradycji, że Dom Boży powinien stać wyżej od domów ludzi. W sytuacji, gdy nie było konfiguracji terenu z wyraźną kulminacją, na lokalizację nowobudowanego obiektu wybierano sąsiedztwo potoku. W obszarach górskich potoki kształtują wąską i głęboko wciętą dolinę, która doskonale odwadnia całe zbocze. Dzięki temu można było stawiać podwaliny nowobudowanej świątyni bezpośrednio na ziemi, bądź po zastosowaniu tylko niewielkiej podmurówki.

Świątynie były otaczane wieńcem drzew, które wraz z ogrodzeniem, stanowiły symboliczną granicę pomiędzy sacrum a profanum. Wysokie drzewa spełniały także funkcję praktyczną – osłaniały świątynię przed piorunami i wiatrem.

Cerkwie były mniejszych rozmiarów, w porównaniu do kościołów łacińskich. Wynikało to z dostosowania do liturgii wschodniej, pełnej mistycyzmu i tajemniczości. Całości dopełniały regionalne odmiany budownictwa, charakterystyczne dla Bojków i Łemków²⁶, harmonizujące z naturalnym krajobrazem²⁷.

Typ świątyni drewnianej charakteryzował się układem trójdzielnym, amfiladowym, tzn. trzy pomieszczenia: altar (część ołtarzowa), nawa i prytwor (tzw. babiniec) oraz niekiedy dodatkowo kruchta, zakomponowane były osiowo, jedno za drugim.

Podstawowy typ cerkwi murowanych wywodził się od późnobizantyjskich kościołów krzyżowo-kopułowych, w poszczególnych miejscowościach ulegał on pewnym modyfikacjom w zależności od miejscowych warunków²⁸. Cerkwie były orientowane, tzn. altar (prezbiterium) skierowany był w kierunku wschodzącego słońca, trwając w oczekiwaniu na powtórne nadejście Chrystusa.

W XIX i na początku XX wieku często budowano cerkwie, jako drugie lub czasami trzecie świątynie, wznoszone w miejscu starych, bądź w ich pobliżu (np. Hoszów, Rabe, Chmiel, Sokoliki, Stuposiany). Te, które były starsze, w okresie międzywojennym w większości zostały odnowione (np. Baligród, Bandrów, Horodek, Łukowe, Mchawa).

Szczególnym kultem była otaczana osiemnastowieczna kopia cudownej ikony w cerkwi w Łopience. Była to tzw. Maria Rzymska, wzmiankowana w wizytacji w 1756 roku. Odbywały się tutaj pielgrzymki, a także wspaniałe odpusty. Obecnie ikona znajduje się w kościele parafialnym (dawnej cerkwi greckokatolickiej) w Polańczyku.



Fot. 1.

Bystre k. Czarnej. Opuszczona dawna cerkiew greckokatolicka (1902 r.) na planie zbliżonym do krzyża greckiego, z nawiązaniem do piątgławia – przykład ukraińskiego stylu narodowego w architekturze (R. Brykowski, Fazy rozwoju cerkiewnego, s. 73)



Fot. 2.

Rzepedź. Cerkiew greckokatolicka (1824 r.) drewniana, typ wschodniołemkowski

2.2. Kościoły rzymskokatolickie

W okresie międzywojennym diecezja przemyska obrządku łacińskiego obejmowała obszar ok. 21 000 km² i rozciągała się na historycznych ziemiach: przemyskiej i sanockiej. Diecezja sąsiadowała od zachodu z diecezją tarnowską, a od wschodu z rozległą – pod względem powierzchni – diecezją lwowską²⁹.

Organizacja terytorialna diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego była znacznie mniej rozbudowana, w porównaniu do greckokatolickiej. W skład diecezji wchodziło 35 dekanatów, spośród których trzy – leski, sanocki i samborski – występowały w obrębie Bieszczadów.

Parafie obejmowały duże powierzchnie, a w ich skład wchodziło średnio po kilkanaście wsi. Tylko 4 parafie liczyły poniżej 10 miejscowości. Natomiast najbardziej rozbudowanymi były parafie: Wołkowyja (27 miejscowości), Jasień (25 miejscowości), Komańcza (24 miejscowości). Najdalej wysunięta na południowy-wschód parafia Borynia, której jedynie zachodnia część znalazła się w obszarze opracowania, składała się z 36 miejscowości. Zdarzało się, że wierni mieszkali w znacznym oddaleniu od kościołów parafialnych, np. w parafii Wołkowyja znajdowały się miejscowości oddalone o 45 km (Wetlina) i 39 km (Smerek). Korzystniej przedstawiała się sytuacja w północnej i północno-zachodniej części regionu, charakteryzującej się wzrostem zaludnienia, przy większym udziale narodowości polskiej.

Początkowo kościoły i kaplice powstawały najczęściej z fundacji rodów szlacheckich, będących właścicielami wsi. Znane są jednak przypadki, jak np. w Lutowiskach, że duży, murowany kościół powstał z funduszy wiernych i przy dużym zaangażowaniu miejscowego proboszcza.

Kościoły były w większości murowane, nawiązując tym samym do tradycji zachodnioeuropejskiej. Miały dwuczłonowy układ przestrzenny, złożony z przeznaczonej dla wiernych – obszernej nawy (lub dodatkowo dwóch naw bocznych) oraz zdecydowanie mniejszego prezbiterium, dostępnego dla duchownych. Kościoły drewniane były z reguły mniejsze, złożone ze zbliżonej do kwadratu nawy, z wyodrębnionym od wschodu prostokątnym prezbiterium, zazwyczaj zamkniętym trójboczną apsydą³⁰.

Najstarszym kościołem murowanym w Bieszczadach, który zachował się do dzisiejszych czasów, jest późnogotycki kościół parafialny w Lesku, zbudowany z fundacji rodu Kmitów około 1530 roku³¹. W połowie XVIII wieku był on przebudowany przez architekta śląskiego, Gotfryda Hoffmana, a w latach 1937-38 malowidła ścienne wykonał znany w świecie malarz lwowski, prof. Jan Henryk Rosen.

Najstarszym kościołem drewnianym zachowanym do dziś jest kościół parafialny w Średniej Wsi. Wzniesiony był prawdopodobnie w połowie XVI wieku³², jako kaplica dworska (wzmiankowany w 1607 r.).

W Komańczy znajduje się do dziś Klasztor Sióstr Nazaretanek. pw. św. Teresy od Dzieciątka Jezus, wzniesiony w 1931 roku. Obiekt klasztorny ma charakter willi uzdrowiskowej, w tzw. stylu szwajcarskim.



Fot. 3.

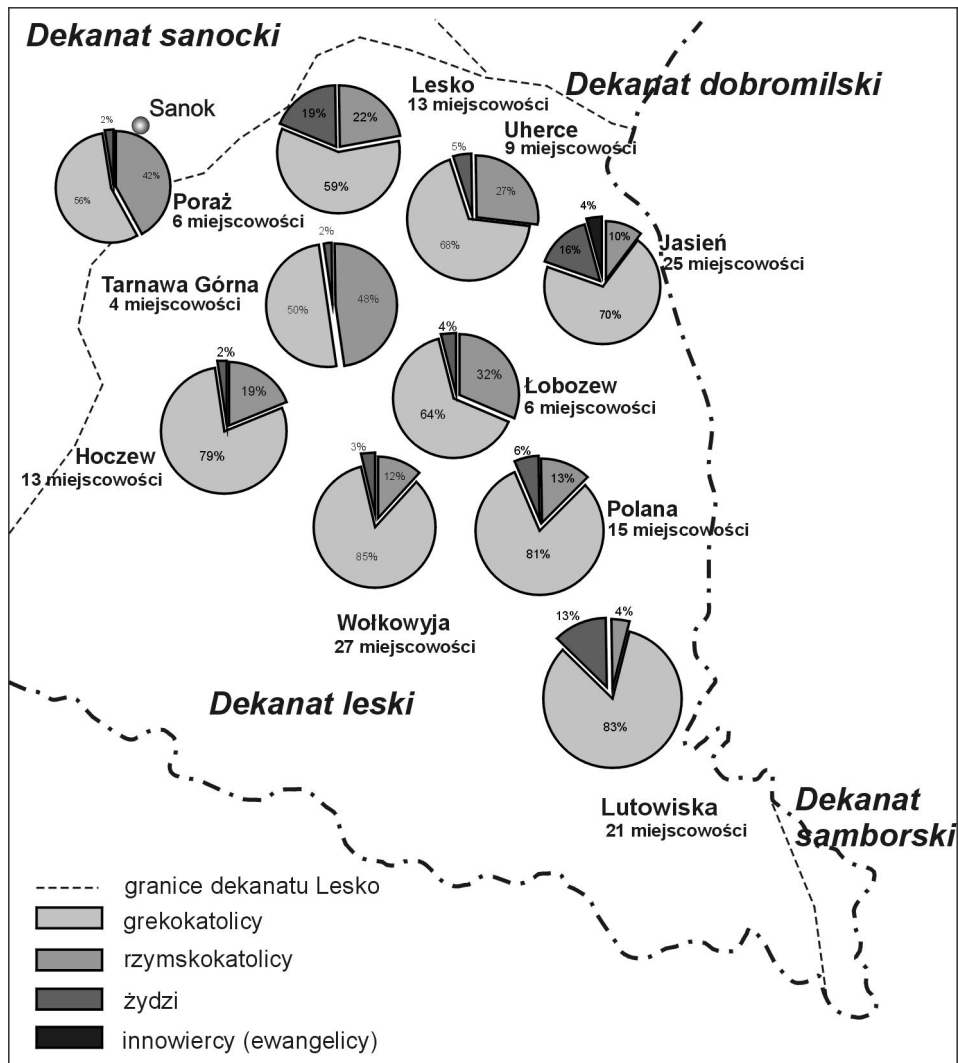
Lesko. Kościół rzymskokatolicki (ok. 1530 r.) murowany z kamienia i cegły, późnogotycki z wnętrzem późnobarokowym. Dzwonnica dobudowana ok. 1765 r., późnobarokowa



Fot. 4.

Średnia Wieś. Kościół rzymskokatolicki (2 poł. XVI w.) drewniany, konstrukcji zrębowej, obity gontem, jednonawowy. Najstarszy kościół drewniany w Bieszczadach

W oparciu o schematyzm stwierdzono, że na terenie Bieszczadów w 1938 roku było 22 958 katolików obrządku łacińskiego (tab. 2), przy czym ich rozmieszczenie nie było równomierne (ryc. 7). Biorąc pod uwagę fakt, że znajdowało się tutaj 17 kościołów i 13 kaplic, możemy wyliczyć, że średnio przypadałoby około 765 osób



Ryc. 7.

Struktura wyznaniowa w Bieszczadach według podziału terytorialnego łacińskiej diecezji przemyskiej

Tab. 2.
Struktura terytorialna Kościoła rzymskokatolickiego w Bieszczadach (stan na 1938 r.)

Dekanat	Parafia	Liczba osad należących do parafii (łącznie z parafią)	Liczba wiernych obrządku rzymskokatolickiego	Liczba kościołów / kaplic	Średnia liczba wiernych przypadająca na 1 kościół/kaplicę	
Lesko	Tarnawa Góra	4	1 317	1/1	685,5	
	Łobozew	6	755	1/1	251,667	
	Poraż	6	1 427	1/0	1 427	
	Uherce	9	1 890	1/0	945	
	Hoczew	13	1 699	2/1	424,75	
	Lesko	13	3 127	1/0	1 563,5	
	Polana	15	1 381	1/1	690,5	
	Lutowiska	22	683	1/0	341,5	
	Jasień	25	2 461	2/1	820,334	
	Baligród	26	1 535	2/1	767,5	
	Wolkowya	27	1 626	1/3	325,2	
	Dobromil (część)	Ropienka	91/22	14811 / 2312	11/0 ²	
	Sanok (część)	Komańcza	24 ³ / 224	664 ³ / 626 ⁴	(1 + 1*) ⁴	
		Sanok	17 ⁵ / 1 ⁶	11 902 ⁵ / 164 ⁶	(4 / 5) ⁵ ; (1 / 0) ⁶	
		Zagórz	37 / 2 ⁸	1878 ⁷ / 1810 ⁸	(1 / 0) ⁸	
Sambor (część)	Borynia ³	36 ⁹ / 610	1 525 ⁹ / 53010	(1 / 3) ⁹ ; (0 / 2) ¹⁰		
	Turka ⁴	23 ¹¹ / 11 ¹²	3 074 ¹¹ / 215 ¹²	(1 + 7) ¹¹ ; (0 / 1) ¹²		
RAZEM		200	22 958	17 / 13	604,16	

Objasnienia: ¹ Dane dotyczą całej parafii Ropienka, ² Dane dotyczą wsi, które znajdują się w zasięgu opracowania (Wankowa i Serednica), ³ Dane dotyczą całej parafii Komańcza, ⁴ Dane dotyczą wsi znajdujących się w zasięgu opracowania, ⁵ Dane dotyczą całej parafii Sanok, ⁶ Dane dotyczą wsi Zaluż, która znajduje się w zasięgu opracowania, ⁷ Dane dotyczą całej parafii Zagórz, ⁸ Dane dotyczą miejscowości, które znajdują się w zasięgu opracowania (Zagórz i Wielopole), ⁹ Dane dotyczą całej parafii Borynia, ¹⁰ Dane dotyczą miejscowości, które znajdują się w zasięgu opracowania, ¹¹ Dane dotyczą całej parafii Turka, ¹² Dane dotyczą miejscowości, która znajduje się w zasięgu opracowania (Sokolilki)

Źródło: *Schematyzm diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego na rok 1938 r.*, Przemysł 1938.



Ryc. 8.
Nieistniejąca kaplica rzymskokatolicka
w Siankach (rys. J. Juraszyńska)

na jedną świątynię. Porównując natomiast analogicznie ilość cerkwi z liczbą grekokatolików, uzyskamy zbliżony, średni wynik. Można by więc szacować, że ilość kościołów i kaplic była dla tej liczby wiernych optymalna. Jednakże duże rozproszenie i często znaczne oddalenie od świątyni, szczególnie w południowej i południowo-wschodniej części regionu, powodowało, że ludność wiejska obrządku rzymskokatolickiego mieszkała przeważnie we wsiach o zdecydowanej większości grekokatolików.

To wzajemne współistnienie dwóch obrządków chrześcijańskich układało się różnie, jednakże nie dochodziło do większych i długotrwałych konfliktów. Znane są przypadki użytkowania wspólnych świątyni przez obydwu obrządki, jak też uczestnictwa w nabożeństwach grekokatolickich przez wiernych obrządku rzymskokatolickiego. Zdarzało się, jak np. w Lutowskach, że miejscowy proboszcz grekokatolicki odprawiał w cerkwi nabożeństwa w dwóch obrządkach, zanim

nie powstał nowy kościół.

W celu zapobieżenia tzw. „kradzieży dusz” (przechodzenia wiernych z jednego obrządku na drugi), w diecezjach obowiązywały ustalenia tzw. Konkordii, zawartej między biskupami galicyjskimi obrządku łacińskiego i grekokatolickiego w 1853 roku i potwierdzonej dekretem Św. Kongregacji de Propaganda Fide z 6 października 1863 roku³³. Z dokumentu wynikało, że przejście z jednego obrządku na drugi może odbywać się tylko za zgodą Stolicy Apostolskiej. Takie postanowienia zawierał również wydany w 1918 roku *Kodeks Prawa Kanonicznego* oraz zawarty 10 lutego 1925 roku Konkordat między państwem polskim a Stolicą Apostolską i dekret Kongregacji dla Kościoła Wschodniego z 20 lipca 1928 roku³⁴.

Czasy zaborów wpłynęły na cały późniejszy układ wzajemnych stosunków³⁵. W efekcie już pod koniec I wojny światowej mocno uaktywnił się nacjonalistyczny ruch ukraiński, uznający wszystkich górali za Ukraińców³⁶. Tymczasem Bojkowie i Łemkowie aż do XIX wieku nie odczuwali potrzeby uświadamiania sobie własnej narodowości³⁷. Wzajemne, dotychczasowe współistnienie obydwu kościołów katolickich zaczęło się stopniowo komplikować, wraz z upowszechniającym się utożsamianiem kwestii religijnej z narodowościową³⁸ oraz zaangażowaniem się w ruch nacjonalistyczny części duchownych grekokatolickich.

2.3. Synagogi i bożnice

Po raz pierwszy na terenie Bieszczadów Żydzi pojawili się w Lesku w połowie XVI wieku i od tej pory ich liczebność i zasięg zaczęły szybko wzrastać³⁹. Struktura samorządowo-religijna społeczności żydowskiej obejmowała kahały⁴⁰ i synagogi⁴¹. Początkowo kahałowi leskiemu podlegali Żydzi z Sanoka i Baligrodu, którzy nie mieli samodzielnych gmin wyznaniowych. Z czasem wyodrębniły się na terenie Bieszczadów nowe gminy żydowskie – w Baligrodzie, Lutowiskach, Ustrzykach Dolnych i Woli Michowej. Na podstawie analizy płaconego przez poszczególne kahały podatku tolerancyjnego z 1777 roku wynika, że kahał leski był jednym z większych w Galicji skupisk ludności żydowskiej (po Lwowie, Przemyślu, Drohobyczu i Jarosławiu).

Duży wpływ na rozwój wspólnoty żydowskiej miała przychylna wobec nich polityka szlachty. Sytuację prawną Żydów w miastach regulowały stosowne konstytucje i przywileje królewskie, a także zarządzenia szlacheckich i duchownych właścicieli miast⁴². Życie Żydów w Lesku regulowała uchwała z 1602 r., sankcjonowana dodatkowo przez Stanisława Stadnickiego, właściciela miasta. Wprowadzała ona znaczne ograniczenia w prowadzeniu przez nich handlu, a kupno realności miejskich uzależnione było od decyzji władz miejskich i dominium. Umowa regulowała także szczegółowo zobowiązania Żydów wobec dominującego w mieście wyznania chrześcijańskiego⁴³.

W 2 połowie XIX wieku znacznie rozwinął się kahał z siedzibą w Lutowiskach, o czym zadecydowało bardzo dogodne położenie osady do rozwoju handlu. Lutowska zlokalizowana była w węźle traktów handlowych, co umożliwiło szybki rozwój i uzyskanie w XVIII wieku praw miejskich.

Na zmniejszenie się populacji Żydów w okresie międzywojennym miała wpływ I wojna światowa oraz powszechna emigracja do Ameryki Północnej z przeludnionych miasteczek i wsi (tab. 3).

Pewne próby ograniczenia rozszerzania się wpływu ludności żydowskiej na życie miast podjęli niektórzy biskupi diecezji przemyskiej, np. uzależnienie budowy synagogi od swojej zgody, zakaz handlu i pracy w czasie świąt chrześcijańskich i urządzania publicznych zabaw i wesel⁴⁴. Żydzi byli obłożeni niewielką, roczną opłatą *pro tolerantia*, którą wcześniej płacili poprzedni właściciele nieruchomości na rzecz Kościoła łacińskiego i nie wolno było im zatrudnić chrześcijan na stałe.

Tab. 3.

Liczba Żydów w największych skupiskach w Bieszczadach na podstawie spisu z 1921 r.

Lp.	Miejscowość	Liczba Żydów
1.	Baligród	515
2.	Cisna	118
3.	Dźwiniacz Góry	171
4.	Krościenko	241
5.	Lesko	2338
6.	Lutowiska	1220
7.	Sianki	119
8.	Sokoliki Górskie	244
9.	Stuposiany	77
10.	Ustrzyki Dolne	1768

Żydowski obiekt sakralny w języku polskim powszechnie zwano bóżnicą, co oznaczało miejsce poświęcone Bogu lub synagogą (z gr. zebranie, zgromadzenie). Obok miejsca modlitw i nabożeństw było to również miejsce studiowania *Tory* i *Talmudu*, znajdowała się tu sala zebrań i siedziba kahału. Ponadto synagoga mieściła różne urzędy gminne, takie jak: kancelaria, archiwum, pomieszczenia sądów rabinackich, skarbiec, a nawet więzienie.

Pierwsza synagoga na terenie Bieszczadów znajdowała się w Lesku i była wzmiankowana około 1608 roku⁴⁵. Obecna, murowana, została wzniesiona prawdopodobnie w I połowie XVIII wieku. Położona jest ona na wyniesieniu i zwrócona na północny-wschód. Budynek składa się z jednonawowej sali modlitw, przybudówki oraz babińca i posiadał przed wojną bardzo bogate wyposażenie wnętrza. Oprócz wspomnianej synagogi w Lesku znajdowały się jeszcze 4 inne: Stara, Nowa, Cadyka z Sącza (zwana Sandzer klouz) i Cadyka z Sadagóry (zwana Sadygierer klouz)⁴⁶.

Duża murowana synagoga znajdowała się również w Ustrzykach Dolnych (ryc. 9). Pochodziła ona prawdopodobnie z pierwszej połowy XIX wieku⁴⁷ i niewiele wyróżniała się architektonicznie od innych obiektów w mieście.

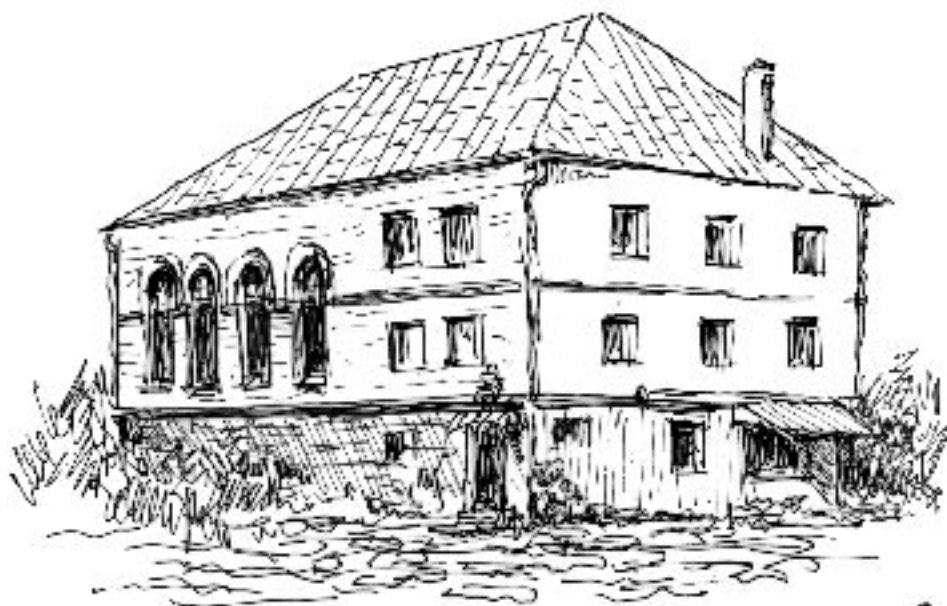
Podobnie nie wyróżniała się swoją architekturą synagoga w Lutowiskach⁴⁸. Była murowana i powstała prawdopodobnie w II połowie XIX wieku.

Pod koniec XIX wieku Żydzi chętnie osiedlali się we wsiach bieszczadzkich, w których rozwijał się przemysł drzewny, naftowy oraz powstawały stacje kolejowe. W szybkim więc tempie rosła ich liczebność w Krościenku, Dźwiniaczu Górnym, Sokolikach Górskich oraz Stuposianach, Siankach i Cisnej⁴⁹. Rodziny żydowskie osiedlały się również tam, gdzie dominowała własność ziemska, zwłaszcza o przewadze folwarcznej, która była zazwyczaj przez nich zarządzana i obsługiwana⁵⁰.

Dane dotyczące liczby Żydów zamieszkałych w poszczególnych miejscowościach mają duże znaczenie przy odtwarzaniu rozmieszczenia żydowskich domów modlitwy w okresie międzywojennym. Według przepisu talmudycznego domy modlitwy powinny być zakładane w miejscowościach, w których zamieszkiwało co najmniej 10. dorosłych Żydów (powyżej 13 roku życia). Materiałów źródłowych w tej kwestii jest jednak bardzo niewiele. Udokumentowane żydowskie domy modlitwy znajdowały się w Baligródzie, Krościenku, Siankach i Cisnej⁵¹. W sytuacji, gdy gmina była uboga i nie posiadała środków, by wznieść odrębny budynek, mogła używać na ten cel pomieszczenie w domu mieszkalnym. Dlatego też należy przypuszczać, że żydowskich obiektów religijnych na terenie Bieszczadów przed II wojną światową było znacznie więcej, co wymaga dokładnych badań.

2.4. Kościół ewangelicki

Kolonizację niemiecką zapoczątkowała cesarzowa Maria Teresa, która wydała w październiku 1774 r. tzw. patent osiedleńczy, zachęcający do osiedlania się w Galicji kupców, artystów, przemysłowców i rzemieślników wyznania katolickiego i unickiego. Do tego aktu został dołączony drugi patent osiedleńczy, skierowany



Ryc. 9.
Nieistniejąca synagoga w Ustrzykach Dolnych (rys. J. Juraszyńska)

do protestantów wymienionych wyżej zawodów. Jednakże planową kolonizację rozpoczął Józef II, który na terenach Galicji zaczął osiedlać ludność rolniczą. Cesarz wydał ponadto w październiku 1781 roku patent tolerancyjny dla całej monarchii austriackiej. Na jego mocy wyznania luterzańskie, kalwińskie i prawosławne otrzymały status tolerowanych⁵².

Utworzenie niepodległego państwa polskiego w 1918 roku sprawiło, że kościoły ewangelickie, które zostały odcięte granicą państwową od swoich kościelnych centrów musiały zreorganizować swoje struktury. Parafie Kościoła ewangelicko-augsburskiego i helweckiego wyznania występujące na terenie Małopolski zdecydowały się utworzyć samodzielną jednostkę kościelną, co formalnie nastąpiło w 1923 roku wraz z ostatecznym zerwaniem łączności z Naczelną Radą Kościelną w Wiedniu. Kościół ten funkcjonował jako wspólna organizacja i administracja dwóch wyznań, w której wierni byli całkowicie równouprawnieni, a na mocy ustawy z 1891 roku mieli zagwarantowaną wolność zasad wyznaniowych⁵³. Miało to duże znaczenie, gdyż większość parafii była mieszana pod względem wyznaniowym. Podstawą jego funkcjonowania w okresie międzywojennym był patent cesarski z 8 kwietnia 1861



Ryc. 10.
Nieistniejący zbór ewangelicki
w Bandrowie (rys. J. Juraszyńska)

roku oraz ustawa kościelna z dn. 9 grudnia 1891 roku⁵⁴. Organizacja kościoła była trójstopniowa: parafia – seniorat – superintendtura. Począwszy od 1924 roku siedziba wydziału superintendencjalnego mieściła się w Stanisławowie. Kościół tworzył trzy senioraty augsburskie (zachodni, środkowy i wschodni) i jeden seniorat helwecki. Na terenie Bieszczadów w 1938 roku znajdowała się parafia Bandrów, która należała do senioratu środkowego i stanowiła zbór augsburski z niewielkim udziałem reformowanych⁵⁵. Liczba wiernych parafii Bandrów w 1934 roku wynosiła 1106 osób. Parafia obejmowała kolonie niemieckie: Steinfels (Stebnik), Obersdorf (Wolica), Siegenthal (Brzegi Dolne), Prinzenthal (Smereczna) i Makowa Kolonia.

Zbór ewangelicki znajdował się w Bandrowie i pochodził z początku lat 70. XIX wieku. Był to obiekt murowany, wybudowany na planie krzyża z zamkniętym półkolistym prezbiterium. Całość przykryta była wysokimi, dwuspadowymi, blaszanymi dachami⁵⁶ (ryc. 10).

3. Przemiany po 1938 roku

Wybuch II wojny światowej oraz wydarzenia mające miejsce bezpośrednio po jej zakończeniu, przyniosły najtragiczniejszy okres w dziejach Bieszczadów.

Żydzi w większości zostali przez Niemców wymordowani lub wywiezieni. Prawie wszystkie bożnice zostały zburzone, jedyną zachowaną do dziś synagogę w Lesku uratował fakt, że hitlerowcy urządzili w niej magazyn na własne potrzeby. Obecnie mieści się tu dom kultury, sala wystawowa i siedziba PTTK. W budynku synagogi znajduje się także siedziba Towarzystwa Pamięci Żydów Galicyjskich, które zostało powołane w 1995 roku.

Niewiele pozostało także z dawnej bożnicy w Ustrzykach Dolnych. Została ona w latach 1941-1944 doszczętnie zniszczona. Dopiero po powrocie miasta do Polski w 1951 roku można było podjąć remont budynku, w którym obecnie mieści się biblioteka. Dziś o licznej do niedawna społeczności żydowskiej świadczą jeszcze nieliczne cmentarze (kirkut).

Osadnicy niemieccy wyjechali we wrześniu 1939 roku, na mocy układu pomiędzy Niemcami i ZSRR i osiedlili się głównie w Poznańskim i na Pomorzu (na miejscu

wysiedlonych przez Niemców Polaków). Wraz z nimi wyjechał także ostatni pastor tej parafii. Natomiast zbór ewangelicki w Bandrowie został rozebrany prawdopodobnie przed 1951 roku, kiedy to wieś znajdowała się w granicach Ukraińskiej SRR.

Również dla diecezji łacińskiej i greckokatolickiej nadszedł ciężki okres. Musiały bowiem przetrwać ciężki okres okupacji niemieckiej i radzieckiej, zbrojny konflikt z Ukraińską Armią Powstańczą, akcje przesiedleńcze kapłanów i miejscowej ludności w latach 1944-46, 1947 i 1951 oraz reżim komunistycznego systemu.

Od września 1939 roku Bieszczady znalazły się pod okupacją sowiecką i niemiecką. Rzeka San rozgraniczała obszar zajęty przez ZSRR od terytorium okupowanego przez Rzeszę Niemiecką. Począwszy od października 1939 roku Rosjanie wysiedlili ludność mieszkającą wzdłuż kilkusetmetrowego pasa granicznego, czyli wzdłuż rzeki San. Ponadto w latach 1940-1941 Rosjanie wywozili masowo z terenu Bieszczadów także Polaków na Syberię i do Kazachstanu.

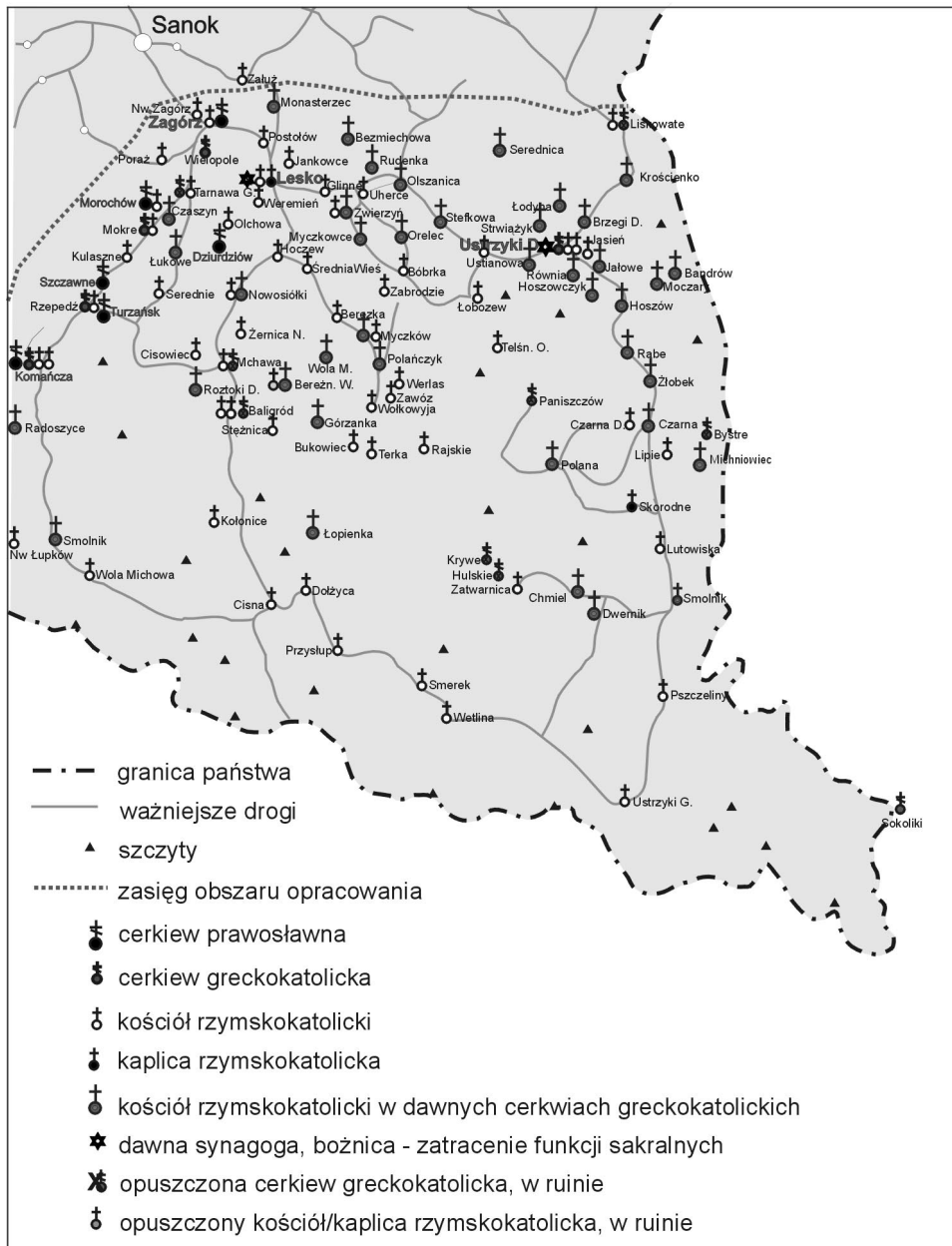
W 1944 r. część Bieszczadów (południowo-wschodnia część regionu z takimi miejscowościami, jak: Ustrzyki Dolne, Jasień, Czarna, Lutowiska) została włączona do Ukraińskiej SRR. Cerkwie greckokatolickie znajdujące się na tym obszarze zostały przekazane Cerkwi prawosławnej. Był to jeden z przejawów zorganizowanej likwidacji Cerkwi greckokatolickiej, zarówno po wschodniej, jak i po zachodniej stronie Sanu, pomimo, że w Polsce nie wydano w tej sprawie jednoznacznego aktu prawnego.

Wkrótce władze sowieckie wysiedliły z zajmowanej części Bieszczadów Polaków, wywożąc ich w głąb Rosji oraz do Polski na Ziemię Odzyskane. Tym samym przestały istnieć duże skupiska autochtonicznej katolickiej ludności polskiej. Losy Polaków podzieliły w pewnym sensie kościoły. Zostały one w większości sprofanowane przez Sowietów, którzy zamienili je na stajnie kołchozowe, magazyny czy kluby (np. Lutowiska, Polana, Jasień, Ustrzyki Dolne). Zniszczone zostały w większości kaplice i krzyże przydrożne. W tym też okresie zniszczono prawie w całości dwory polskie. Represje nie oszczędziły Kościoła rzymskokatolickiego również w części Bieszczadów znajdujących się w granicach Polski.

Taka sytuacja istniała aż do 1951 roku, kiedy to w ramach „wyrównywania granic” (tzw. akcja „H-T”) „zamieniono” obszary przygraniczne o pow. 480 km², pomiędzy Polską a ZSRR. Wymiana obszarów połączona była z kolejnym przesiedleniem ludności. Tym samym, we wschodniej części regionu (Ustrzyki Dolne – Jasień - Czarna – Lutowiska) zamieszkali Polacy wysiedleni z rejonu Sokala, Hrubieszowa, Wareża i Beża.

Wraz z powojennym osadnictwem nasiliły się starania mieszkańców o odzyskanie „zagarniętych” przez władze świątyn, które uniknęły planowej akcji niszczenia. Według obliczeń Ryszarda Brykowskiego, w latach 1939-1956 zniszczone zostały w całym województwie rzeszowskim 164 obiekty (w tym 101 zabytkowych), z czego tylko 6 zostało zniszczonych przed rokiem 1949. Wskazuje to na wysoki procent strat w okresie powojennym⁵⁷.

Status prawny świątyn greckokatolickich na ziemiach Polski został określony



Ryc. 11.
Rozmieszczenie obiektów sakralnych w Bieszczadach - stan dzisiejszy

w ustawie rządowej z dnia 6 maja 1945 roku o przejęciu na własność państwa majątku opuszczonych i porzuconych. Wprawdzie 19 października 1945 roku wydano okólnik Ministerstwa Administracji Publicznej do wojewodów określający „*majątek prawnie uznanych kościołów*” jako nie podlegający powyższej ustawie, jednakże dalsze wydarzenia pokazały, że los bieszczadzkiej cerkwi został przesądzony. 12 września, uchwałą Rady Ministrów, unieważniono Konkordat między Stolicą Apostolską a Rzeczypospolitą Polską zawarty w 1925 roku. W trosce o opuszczone cerkwie i kościoły Kuria Biskupia w Przemyślu wydała 29 października 1945 roku rozporządzenie, polecające „*traktować cerkwie opuszczone jako filie kościołów parafialnych w obrębie naszych parafii*”⁵⁸. Państwo jednak starało się nie dopuścić do przejęcia majątku Cerkwi greckokatolickiej przez Kościół łaciński. Dopiero pod koniec lat 60. sytuacja uległa poprawie.

4. Współczesne rozmieszczenie obiektów sakralnych

4.1. Kościół rzymskokatolicki

25 marca 1992 roku Ojciec Święty Jan Paweł II bullą *Totus Tuus Poloniae Populus* dokonał reorganizacji polskich diecezji, ustanawiając m.in. nową metropolię przemyską. W skład nowoutworzonej metropolii weszły: archidiecezja przemyska oraz nowopowstałe diecezje: rzeszowska i zamojsko-lubaczowska. Terytorium archidiecezji podzielone jest na 36 dekanatów. Na obszarze Bieszczadów znajduje się obecnie 49 parafii, wchodzących w skład 6 dekanatów (tab. 4). Obszar ten zamieszkuje 66 239 katolików. Są to w większości Polacy przybyli po wojnie z różnych miejsc Polski oraz przesiedleńcy z rejonu Hrubieszowa i Sokala (tzw. Akcja „H-T”). Tylko nieliczni grekokatolicy, powracający z wysiedleń na swą ojcowiznę po 1956 roku, przeszli na obrządek łaciński, część z nich zwróciła się do prawosławia, ze względu na zbliżoną liturgię. W związku z zaistniałą sytuacją 40 dawnych cerkwi greckokatolickich pełni obecnie funkcję kościołów rzymskokatolickich i jest dzięki temu otoczona opieką przez wiernych. W miejscowościach, w których cerkwie uległy zniszczeniu, zbudowano nowe obiekty, w większości murowane. W sumie po 1938 roku wzniesiono w Bieszczadach 31 nowych kościołów oraz 5 kaplic.

Bieszczady słyną z cudownych i łaskami słynących obrazów Matki Bożej. Są to wizerunki Matki Bożej w sanktuarium w Jasieniu (Matka Boża Rudecka, połowa XVI w., obecnie kopia), w kościele parafialnym w Zagórze (Zwiastowanie NMP, połowa XVI w.) oraz w kościele parafialnym w Polańczyku (ikona przeniesiona z cerkwi w Łopience).

4.2. Cerkiew greckokatolicka

Cerkiew greckokatolicka w Polsce nosi obecnie nazwę: Ukraińska Cerkiew Greckokatolicka lub Cerkiew Obrządku Bizantyńsko-Ukraińskiego. 16 stycznia 1991 roku papież Jan Paweł II oficjalnie reaktywował greckokatolicką diecezję przemyską, która rok później została włączona do rzymskokatolickiej metropolii warszawskiej. W

Tab. 4.
Organizacja terytorialna Kościoła rzymskokatolickiego w 2002 r.

Dekanat	Liczba parafii	Parafia	Liczba wiosek/ sióło	Liczba wiernych
Lesko	8	Baligród	6	1 776
		Bezmiechowa Górna	3	1 100
		Cisna	11	1 023
		Hoczew	5	1 340
		Jankowce -Glinne	2	800
		Lesko	6	6 575
		Mchawa	4	650
		Sred nia Wieś	3	1 497
RAZEM			40	14 761
Lutowiska	6	Czarna k. Ustrzyk D.	6	2 000
		Dwernik	12 (9 wsi)	615
		Lutowiska	5	990
		Polana	4	396
		Ustrzyki Górne	7	509
		Wetlina	4	583
RAZEM			35 (wsi)	5 093
Rzepedź	7	Czaszyn	2	1 190
		Komańcza	4	649
		Łukowe	3	1 102
		Nowy Łupków	8	800
		Rzepedź	6	1 950
		Tarnawa Górna	3	2 000
		Wisłok	3	700
RAZEM			29	8 391
Sanok II	10	Niebieszczy	1	2 012
		Nowy Zagórz	1 (część miasta)	1 630
		Poraż	3	1 500
		Tyrawa Wołoska	5	1 855
		Wujskie	2	630
		Zagórz	1 (część miasta)	2 500
		Zahutyń	2	1 335
RAZEM			14	11 462
Solina	8	Bóbrka k. Soliny	5	1 214
		Górzanka	3	460
		Łobozew	3	663
		Myczkowce	2	767
		Myczków	2	608
		Polańczyk	1	740
		Uherce Mineralne	2	1 638
		Wołkowyja	8	1 520
RAZEM			26	7 610
Ustrzyki Dolne	10	Brzegi Dolne	3	830
		Jasień	8	1 670
		Krościenko k. Ustrzyk D.	3	620

Tab. 4.
Organizacja terytorialna kościoła rzymskokatolickiego w 2002 r.

Dekanat	Liczba parafii	Parafia	Liczba wiosek/ sióło	Liczba wiernych
		Olszanica	2	1 800
		Ropienka	4	1 185
		Ustjanowa	4	1 648
		Ustrzyki Dolne p.w. NMP Królowej Polski	1 (część miasta)	3 025
		Ustrzyki Dolne p.w. św. Józefa Robotnika	1 (część miasta)	6 000
		Wańkowa	6	1 107
		Wojtkowa -Nowosielce Kozickie	8	1 037
RAZEM			39	18 922
ŁĄCZNIE			183	66 239

Źródło: *Rocznik Archidiecezji Przemyskiej 2002*, Kuria Metropolitalna w Przemysłu, Przemysł 2002.

1996 roku Papież stworzył nowe struktury administracyjne obrządku greckokatolickiego w Polsce, powołując Metropolię Przemysko-Warszawską. W skład metropolii weszły dwie nowoutworzone jednostki administracyjne: archidiecezja przemysko-warszawska oraz diecezja wrocławsko-gdańska. Archidiecezja przemysko-warszawska ze stolicą w Przemysłu obejmuje obszar położony na wschód od Wisły. W skład archidiecezji wchodzi cztery dekanaty (przemyski, krakowsko-krynicki, olsztyński oraz elbląski), spośród których najliczniejszy pod względem parafii i księży jest dekanat przemyski. Dekanat przemyski liczy 28 parafii, z czego 6 znajduje się na terenie Bieszczadów. Szacuje się, że w Bieszczadach żyje obecnie blisko 1 500 grekokatolików (tab. 5). Skupieni są oni w dolinie Osławy, gdzie nie wszyscy mieszkańcy wiosek byli wysiedleni (np. Komańcza), a także duża część wysiedlonych dawnych mieszkańców powróciła tu w latach 50. W tej części Bieszczadów występują też w większości cerkwie greckokatolickie.

Tab. 5.
Organizacja terytorialna greckokatolickiego
dekanatu przemyskiego w granicach
Bieszczadów w 2002 r.

Lp.	Parafia	Szacunkowa ilość wiernych w parafiach za 2002 r.	Ilość obiektów sakralnych
1.	Komańcza	ok. 500	1
2.	Kulaszne	ok. 150	-
3.	Mokre	ok. 250	1
4.	Rzepedź	ok. 180	1
5.	Ustrzyki Dolne	ok. 280	1
6.	Wielopole	ok. 80	1
RAZEM		1 440	5

Źródło: Informacja pisemna z Dziekanatu Archidiecezji Przemysko-Warszawskiej w Przemysłu.

4.3. Cerkiew prawosławna

Polski Kościół Prawosławny, jako osobna i niezależna (autokefaliczna) jednostka, powstał po I wojnie światowej na terenie odrodzonego państwa polskiego. W 1948 roku pod naciskiem władzy komunistycznej w Polsce, Cerkiew prawosławna zmuszona została do zrzeczenia się autokefalii nadanej jej przez Patriarchat Konstantynopoliński i przyjęła autokefalię od patriarchy moskiewskiego⁵⁹.

Do wybuchu II wojny światowej nie było na terenie Bieszczadów świątyni prawosławnej. Pierwsze parafie prawosławne na terenie Bieszczadów powstały w 1962 roku w Komańcy i Turzańsku. W późniejszym czasie zostały przekazane prawosławnym w użytkowanie dawne cerkwie greckokatolickie. W latach 1960-1970 zostały utworzone placówki m.in. w Szczawnem i Dziurdziowie. Pozostał jednak nie uregulowany status własnościowy świątyń, co często było przyczyną konfliktów. 17 maja 1989 roku została uchwalona *Ustawa o stosunkach między Państwem a Kościołem rzymskokatolickim* i na podstawie tego aktu cały majątek Cerkwi greckokatolickiej przejął Kościół rzymskokatolicki, za wyjątkiem 24 świątyń z których korzystali prawosławni. W 1991 roku uchwalono podobną ustawę w stosunku do Cerkwi prawosławnej, jednakże cerkwie tych nie przyznano prawosławnym, w wyniku czego stanowią one nadal własność Skarbu Państwa⁶⁰.

W 1983 roku została restytuowana prawosławna diecezja przemysko-nowosądecka. Terytorium diecezji obejmuje województwa podkarpackie i wschodnią część małopolskiego, przy czym większość parafii znajduje się na Łemkowszczyźnie, gdzie prawosławie było również przed II wojną światową. Diecezja podzielona jest na trzy dekanaty: sanocki, przemyski i nowosądecki. Obszar Bieszczadów należy do dekanatu sanockiego, utworzonego dekretem biskupa przemysko-nowosądeckiego w dniu 30 kwietnia 1992 roku. W jego skład wchodzi 4 parafie skupiające 571 wiernych (tab. 6). Na terenie diecezji znajduje się 35 obiektów sakralnych, w tym 32 cerkwie i 3

Tab. 6.

Organizacja terytorialna prawosławnego dekanatu sanockiego w 2002 r.

Lp.	Parafia	Filia	Szacunkowa ilość wiernych w parafiach za 2002 r.	Ilość obiektów sakralnych
1.	Sanok	Zagórz	149	2
2.	Morochów	Szczawne, Dziurdziów	262	3
3.	Komańcza	Turzański, Zyndranowa*	83	3
4.	Pielgrzymka*	Rozdziele*	77	2
RAZEM			571	10

* Parafie, filie poza analizowanym obszarem

Tab. 7.
Cerkiew prawosławna w Bieszczadach w 2002 r.

Lp.	Parafia (P), Filia (F)	Utworzenie parafii	Przekazanie obiektu	Pochodzenie obiektu	Szacunkowa ilość wiernych (2002 r.)
1.	Komańcza (P)	1962 r.	22.VI.1963 r.	dawna cerkiew greckokatolicka	42
2.	Turzańsk (F)	1962 r.	1966 r.	dawna cerkiew greckokatolicka	26
3.	Morochów (P)	1961 r.	1961	dawna cerkiew greckokatolicka	214
4.	Szczawne (F)	28.XII.1962 r.	1951 r. –1973 r. własność prywatna	dawna cerkiew greckokatolicka	22
5.	Zagórz (F)		1960 r.	dawna cerkiew greckokatolicka	ok. 70 łącznie z Sanokiem
6.	Dziurdziów (F)	1965 r.	1965 r.	dawna cerkiew greckokatolicka	26

Źródło: Szematyzm. Katalog świętyń i duchowieństwa Prawosławnej Diecezji Przemysko-Nowosądeckiej, Gorlice 1999.

kaplice. Spośród nich na terenie Bieszczadów znajduje się 6 obiektów sakralnych, skupionych w zachodniej części regionu (dolina Osławy).

5. Podsumowanie

Obszar Bieszczadów przez wieki był pograniczem polsko-ruskim, gdzie stykały się i przenikały nawzajem dwie kultury – łacińska i bizantyjsko-ruska, a obok narodu polskiego żył naród ruski. Dlatego też w krajobrazie sakralnym Bieszczadów zawsze rolę dominantę stanowiły świątynie chrześcijańskie obrządku wschodniego i zachodniego. Cerkwie, zazwyczaj drewniane i wyniesione na wzgórzach w otoczeniu starych drzew, znaczyły akcent krajobrazowy kopułami, z misternie zdobionymi krzyżami. Kościoły natomiast – zazwyczaj murowane, z wysokimi wieżami zwieńczonymi krzyżem łacińskim – znaczyły centra miejskie lub większe skupiska wiejskie, związane z wielką własnością.

Bogata mozaika religijna, jaką obserwujemy w Bieszczadach przed- i po II wojnie światowej, związana była z panującymi w danym czasie i miejscu stosunkami narodowościowymi. Na te wzajemne relacje, które tak tragicznie dotknęły mieszkańców Bieszczadów, wpłynęły decyzje polityczne zaborców, a w późniejszym czasie – władz bloku komunistycznego. Dzisiaj w Bieszczadach znacznie mniej żyje ludności niż w okresie międzywojennym. Świat Bojków przeminął, a wraz z nim ubyło cerkwi, ale przybyło kościołów (tab. 8). Nieustannie jednak obiekty sakralne są tu obecne, uświęcając przestrzeń.

Tab. 8.
Liczba obiektów sakralnych w Bieszczadach
w latach 1938 i 2002

Obiekty sakralne	1938 r.	2002 r.
Cerkwie greckokatolickie	168 świątyń	5 cerkwi ¹
Cerkwie prawosławne	0	6 cerkwi
Kościoły rzymskokatolickie	30 świątyń	96 świątyń ²
Zbór ewangelicki	1	0
Synagogi	co najmniej 6	0

¹ w tym 2 cerkwie wybudowane w okresie powojennym

² w tym: 20 świątyń rzymskokatolickich istniejących w 1938 r., 40 dawnych cerkwi greckokatolickich oraz 36 kościołów wybudowanych w okresie powojennym.

„Stat crux dum volvitur orbis”

(Krzyż stoi, choć zmienia się świat).

Przypisy:

¹ J. Balon i inni, *Karpaty Polskie*, Kraków 1995, s. 117-129.

² P. Patoczka, *Ochrona walorów estetycznych krajobrazu*, Ustrzyki Dolne 2001, s. 10.

³ M. Augustyn i inni, *Bieszczady. Słownik historyczno-krajoznawczy*, część 1. *Gmina Lutowska*, Ustrzyki Górne-Warszawa 1995, s. 3.

⁴ *Шематизм греко-католицького духовенства*, Перемишль 1938; *Schematyzm diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego na rok 1938*, Przemyśl 1938.

⁵ Cerkiew (gr. *kiriakon* – dom pański) w języku starosłowiańskim nazwa świątyni chrześcijańskiej bez względu na wyznanie. W Polsce od XV w. nazwa ta oznaczała świątynię obrządku wschodniego – Kościoła prawosławnego i Kościoła katolickiego obrządku wschodniego. E. Pokorzyna, *Słownik terminologiczny wyposażenia świątyń obrządku wschodniego*, Warszawa 2001, s. 11.

⁶ Kościołem nazywamy świątynię rzymskokatolicką, a niekiedy także protestancką. Pierwotnie termin ten pochodził od łacińskiego słowa *castellum* (zameczek) i odnosił się niemal wyłącznie do świątyń murowanych, bez względu na wyznanie. Począwszy od XV w. termin ten ograniczono do świątyń Kościoła zachodniego. M i A. Michniewscy, M. Duda, *Cerkwie drewniane Karpat*, Pruszków 2003, s. 324.

⁷ J. Kłoczowski, *Dzieje chrześcijaństwa polskiego*, t. II, Paryż 1991, s. 126.

⁸ W *Geografii historycznej ziem dawnej Polski* Zygmunt Gloger pisze: „Ponieważ tolerancja religijna w Rzeczpospolitej nie narzucała dysunitom unii, widzimy więc w diecezji przemyskiej, tak, jak we wszystkich prawie innych na Rusi, po dwóch biskupów, jednocześnie rządzących, każdy swoją owczarnią. Unici mieli biskupa swego, dysunicy zaś władcy, który do unii nie przystąpił. Taki stan podwójnego kościoła trwał w diecezji przemyskiej, od roku 1612, aż do roku 1692. Ostatnimi współwładnikami byli: Małachowski, unita, i Winnicki, dysunita. Gdy Małachowski w roku 1692 umarł, Winnicki przystąpił do unii i tym sposobem rozdwojenie usunął” (Kraków, 1903, reprint: Warszawa, 1991, ss. 365-366). Według danych historycznych biskup (władcyka) prawosławnej diecezji przemyskiej Innocenty Winnicki złożył potajemnie wyznanie wiary katolickiej na ręce króla i przedstawicieli Kościoła katolickiego 26 marca 1681 r. Natomiast oficjalne ogłoszenie przystąpienia diecezji przemyskiej do Unii Brzeskiej (1596 r.) nastąpiło w 1691 r. S. Stępień, *Ustawy rządu duchownego i inne pisma bp Innocentego Winnickiego. Przedmowa*, Przemyśl 1998, s. 14-16. Na mocy podpisanego aktu powołany został do życia nowy, unicki (zmieniony w 1774 r. przez

cesarzową Marię Teresę na greckokatolicki) obrządek, któremu Kościół katolicki gwarantował utrzymanie poszanowania swoich tradycji, odrębności rytualnych oraz języka narodowego (starocerkiewnego) w liturgii. Już jednak w momencie zawierania unii zarysowały się głębokie podziały wśród wiernych Kościoła wschodniego w Rzeczpospolitej.

⁹ S. Stępień, *Organizacja i struktura terytorialna greckokatolickiej diecezji przemyskiej w latach 1918-1939*, Przemysł 1996, s. 209-216.

¹⁰ Główną rolę w średniowiecznym rozwoju osadnictwa odegrały rody Kmitów i Balów, które kolonizowały tereny nad górnym i środkowym Sanem oraz Hoczewką. R. Marcinek, *Dane historyczne dla miejscowości w obrębie Bieszczadzkiego Parku Narodowego i otuliny*, Ustrzyki Dolne 2001, s. 11; A. Fastnacht, *Sanok. Materiały do dziejów miasta do XVII w.*, Brzozów 1990, s. 23.

¹¹ J. Czajkowski, *Cerkwie na Podkarpaciu, Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, Sanok 1994, s. 9-10.

¹² Trudne warunki pierwszych osadników najlepiej charakteryzuje lustracja królewszczyzn z 1565 r., tak opisująca jedną z najstarszych w tym regionie wsi: „*Solinka wieś, nad potokiem rzeczonym Solynka prawem wołoskim zasadzona – tę wieś poczęto było sadzić za wielmożnego pana Piotra Zborowskiego, na on czas starosty sanockiego będącego [starosta w latach 1558-1572], na surowym korzeniu. W niej kmieci na ten czas osiadłych jest tylko dwa a trzeci kniaź; acz tam jest dobre miejsce do osadzenia wsi, ale iż las wielki i niedźwiedziów dosyć, którzy ludziom sadowicem się dobytek psują, a przetoż ich tam niewiele osiadło i mało wykopały*”. A. Fastnacht, *Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340-1650*, Wrocław 1962, s. 174 (za: Żereła, II s. 287).

¹³ A. Fastnacht, *Sanok. Materiały do dziejów miasta do XVII w.*, Brzozów 1990, s. 25, A. Fastnacht, *Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340-1650*, Wrocław 1962, s. 23, 219-220; J. Czajkowski, *Dzieje osadnictwa historycznego*, op. cit., s. 149-158.

¹⁴ R. Reinfuss, *Śladami Łemków*, Warszawa 1990, s. 77.

¹⁵ A. S. Fenczak, *Wokół początków bizantyńsko-słowiańskiego biskupstwa w Przemysłu. Kwestia istnienia organizacji diecezjalnej w księstwie przemyskim (koniec XI i pierwsza połowa XII wieku)*, Przemysł 1996, s. 21-38.

¹⁶ W. Osadczy, *Stosunki międzyobrzędkowe a kwestia narodowa w Galicji Wschodniej w XIX i początku XX w. Polska-Ukraina 1000 lat sąsiedztwa*, t. 5, Przemysł 2000, s. 81.

¹⁷ Prawo wołoskie to typ prawa regulującego ustrój wsi czynszowej ludności wołoskiej, zamieszkującej tereny m.in. Podkarpacia. Stanowiło system prawny osad pastersko-hodowlanych ludności wołoskiej z dużą domieszką ruskiej. Czynn sz płacono w postaci dziesięciny z owiec i sera. Kilka wsi tworzyło krainę, a na jej czele stał tzw. krajnik, zwany wojewodą wołoskim. R. Marcinek, *Dane historyczne dla miejscowości w obrębie Bieszczadzkiego Parku Narodowego i otuliny*, Ustrzyki Dolne 2001, s. 22; J. Czajkowski, *Dzieje osadnictwa ...*, s. 146-147.

¹⁸ A. Fastnacht, *Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340-1650*, Wrocław 1962, s. 253-269.

¹⁹ A. Fastnacht, *Sanok. Materiały do dziejów miasta do XVII w.*, Brzozów 1990, s. 23-28.

²⁰ A. Fastnacht, *Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340-1650*, Wrocław 1962, s. 221.

²¹ J. Czajkowski, *Cerkwie na Podkarpaciu, Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, Sanok 1994, s. 10-11.

²² Np. w Michniowcu (k. Ustrzyk Dolnych), lokowanym w 1527 r., dopiero królowa Bona nadała 25 lat później popostwo, a w sąsiedniej wsi Lipie, założonej w 1557 r., po upływie 10 lat król Zygmunt August wydał przywilej erekcyjny na budowę cerkwi, przeznaczając na ten cel 1 łan. J. Czajkowski, *Cerkwie na Podkarpaciu. Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, MBL Sanok 1994, s. 12.

²³ Dla przykładu w przywileju z 1641 r. Jana Kamińskiego, cześnika ziemi sanockiej, czytamy: „...iż ja chcąc mieć porządek wszelkie w majątności mojej, aby chwala boska w niej nie ustawała, a poddani moi aby bez pasterza własnego i obrządku cerkwi nie byli, przeto daję prawo mojemu wielebnemu ojcu Łukaszowi Demkowiczowi, któremu nadaję łan pola mojego własnego....” . J. Czajkowski, *Cerkwie na Podkarpaciu, Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, Sanok 1994, s.35-36.

²⁴ J. Czajkowski, *Cerkwie na Podkarpaciu, Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, Sanok 1994, s. 25.

²⁵ I tak np. w nie istniejącej już dziś cerkwi w Siankach, po lewej stronie carskich wrot, znajdował się napis w języku polskim o następującej treści: „Taze robota zmalowano za dzica Stroirskiego Francyka zapsykładem wóyta prawego i prowizora cerkiewnego Michała Milcakowski staraniem cały gromady dali, zrobić za odpuszczenie grzechów swoich”.

R. Reinfuss, *Ze studiów nad kulturą materialną Bojków*, Warszawa 1939, s. 251.

²⁶ W. Kozicki, *W obronie kościołów i cerkwi drewnianych*, Rzeszów 2000.

²⁷ R. Brykowski, *Drewniana architektura cerkiewna na koronnych ziemiach Rzeczypospolitej*, Warszawa 1995, s. 30-31; s. 40-41; R. Brykowski, *Kolejne fazy rozwoju cerkiewnego krajobrazu na ziemi sanockiej i w południowej części ziemi przemyskiej*, Sanok 1994, s. 55-61.

²⁸ J. Kłoczowski, *Dzieje chrześcijaństwa polskiego*, t. II, Paryż 1991, Atlas map - nr 142; Rocznik Archidiecezji Przemyskiej 1997, Przemyśl 1997, s. 14-15.

²⁹ A. Krochmal, *Stosunki międzywyznaniowe i międzyobrządkowe w parafiach greckokatolickich diecezji przemyskiej w latach 1918-1939*, Przemyśl 1966, s. 219; Ks. S. Nabywaniec, *Relacje między obrządkami łacińskim i greckokatolickim oraz problem rutenizacji i uniatyzacji w kontekście tak zwanej „kradzieży dusz”*, Polska-Ukraina 1000 lat sąsiedztwa, t. IV, Przemyśl 1998, s. 221-231.

³⁰ Pogranicze kultur, .. s. 6-7; M. i A. Michniewscy, S. Wypych, *Kościół drewniany Karpat i Podkarpacia*, Pruszków 2001; M. Kornecki, *Kościół drewniany w Małopolsce*, Kraków 1999.

³¹ *Katalog zabytków sztuki, województwo krośnieńskie. Lesko, Sanok, Ustrzyki Dolne i okolice*, Warszawa 1982, s. 41-45.

³² *Katalog zabytków sztuki, województwo krośnieńskie. Lesko, Sanok, Ustrzyki Dolne i okolice*, Warszawa 1982, s. 124-125.

³³ A. Krochmal, *Stosunki międzywyznaniowe i między obrządkowe w parafiach greckokatolickich diecezji przemyskiej w latach 1918-1939*, Przemysł 1966, s. 220.

³⁴ Na dalszy los cerkiewnej historii piętno szczególnie odcisnął pierwiastek narodowy o charakterze politycznym. „*W cerkwi – jak pisze A. Nałęcz – katolicy wschodni do końca mogli zachować wszystko to, co stanowiło o ich odrębności, a więc język, styl i charakter obrzędów religijnych – nawiązujące do tradycji praojców. To mocno zakorzenione poczucie narodowej odrębności sprawiło, iż w okresie rozbiorów władzom austriackim dość łatwo przyszło w pełni tę odrębność Rusinów wykorzystać i przeobrazić później w polityczną siłę. W tym okresie i w skutkach takich zabiegów doszukiwać się można źródeł późniejszej ukrajinizacji grekokatolików oraz narastania i wcielania w życie narodowych, ukraińskich dążeń. Dla tychże cerkiew stawała się coraz silniejszym i bodaj jedynym oparciem, symbolem walki zarówno z latynizacją, polonizacją jak i rusyfikacją*”. A. Nałęcz, *Cerkwie greckokatolickie w diecezji przemyskiej po roku 1945*, Przemysł 1988, s. 12.

³⁵ R. Marcinek, *Dane historyczne dla miejscowości w obrębie Bieszczadzkiego Parku Narodowego i otuliny*, Ustrzyki Dolne 2001, s. 16.

³⁶ W. Osadczy, *Stosunki międzyobrzędkowe a kwestia narodowa w Galicji Wschodniej w XIX i początku XX w. Polska-Ukraina 1000 lat sąsiedztwa*, t. 5, Przemysł 2000.

³⁷ A. Krochmal, *Stosunki międzywyznaniowe i między obrządkowe w parafiach greckokatolickich diecezji przemyskiej w latach 1918-1939*, Przemysł 1966, s. 224.

³⁸ *Pogranicze kultur*, .. s. 6-7; M. i A. Michniewscy, S. Wypych, *Kościoty drewniane Karpat i Podkarpacia*, Pruszków 2001; M. Kornecki, *Kościoty drewniane w Małopolsce*, Kraków 1999.

³⁹ J. Budzak, *Zabytki sakralne Leska*, Warszawa 1992, s. 39.

⁴⁰ Podstawę samorządności Żydów stanowiły kahały, czyli gminy wyznaniowe. Do kompetencji kahału należały sprawy kultury religijnej, cmentarzy, szkół, opieki społecznej, rozkładanie podatków i zarządzanie własnymi dochodami.

⁴¹ Synagoga (gr. „zgromadzenie ludzi lub rzeczy”) – żydowska szkoła i miejsce kultu. Hebrajskim odpowiednikiem jest wyraz kneset.

⁴² Mieszkańcy miast, w których Żydzi zaczęli się osiedlać licznie, z uwagi na ich konkurencyjność ekonomiczną, a także względy religijne, zabiegali u królów lub swoich właścicieli o przywileje zakazujące im mieszkania w mieście. W przywileju ograniczano liczbę Żydów i ilość posiadanych przez nich domów. Przywilej *de non tolerandis Judeis* otrzymywały miasta w końcu XVI i na początku XVII w. J. Motylewicz, *Żydzi w miastach ziemi przemyskiej i sanockiej w drugiej połowie XVII w. i w ZVIII w.*, Przemysł 1001, s. 117.

⁴³ A. Nałęcz, *Cerkwie greckokatolickie w Diecezji Przemyskiej po roku 1945*, Przemysł 1988, s. 17.

- ⁴⁴ J. Motylewicz, *Żydzi w miastach ziemi przemyskiej i sanockiej w drugiej połowie XVII w. i w XVIII w.*, Przemysł 1001, s. 119. A. Fastnacht, *Dzieje Leska do 1772 roku*, Rzeszów 1988, s. 100.
- ⁴⁵ J. Motylewicz, *Żydzi w miastach ziemi przemyskiej i sanockiej w drugiej połowie XVII w. i w XVIII w.*, Przemysł 1001, s. 134.
- ⁴⁶ *Katalog zabytków sztuki, województwo krośnieńskie. Lesko, Sanok, Ustrzyki Dolne i okolice*, Warszawa 1982, s. 45.
- ⁴⁷ J. Budzak, *Zabytki sakralne Leska*, Warszawa 1992, s. 42-43.
- ⁴⁸ *Katalog zabytków sztuki, województwo krośnieńskie. Lesko, Sanok, Ustrzyki Dolne i okolice*, Warszawa 1982, s. 141.
- ⁴⁹ M. Augustyn, *Bieszczady-Słownik historyczno-krajoznawczy*. Cz. 1. Gmina Lutowiska, Warszawa 1995, s. 260.
- ⁵⁰ J. Półciwiatek, *Skupiska żydowskie w Galicji u schyłku XVIII w.*, *Żydzi w Małopolsce*, Przemysł 1991, s. 152.
- ⁵¹ M. Augustyn, *Bieszczady-Słownik historyczno-krajoznawczy*. Cz. 1. Gmina Lutowiska, Warszawa 1995, s. 321. S. Kryciński (opracowanie), *Bieszczady-Słownik historyczno-krajoznawczy*. Cz. 2. Gmina Cisna, Warszawa 1996, s. 104. T. Szewczyk, *O międzywojennym Krościenku opowieść*, Bieszczad 1995, Ustrzyki Dolne 1996, s. 151.
- ⁵² W monarchii habsburskiej do końca XVIII w. Kościół rzymskokatolicki posiadał status kościoła państwowego, natomiast inne wyznania nie były przez państwo uznawane. W wyniku tego miały ograniczenia w prawach cywilnych i politycznych. E. Alabrudzińska, *Kościół ewangelicki na kresach wschodnich II Rzeczypospolitej*, Toruń 1999, s. 28.
- ⁵³ E. Alabrudzińska, *Kościół ewangelicki na kresach wschodnich II Rzeczypospolitej*, Toruń 1999, s. 125-126.
- ⁵⁴ E. Alabrudzińska, *Kościół ewangelicki na kresach wschodnich II Rzeczypospolitej*, Toruń 1999, s. 126.
- ⁵⁵ Kolonie niemieckie charakteryzowały się strukturą wielonarodowościową, np. według danych statystycznych dotyczących Stebnika z 1900 r., w Kolonii Steinfels charakterystyka mieszkańców przedstawiała się następująco:
1. narodowość: Niemcy – 120, Polacy – 25, Rusini – 28.
 2. wyznanie: Rzymskokatolicy – 30, Grekokatolicy – 30, Żydzi – 12 i Ewangelicy – 101. M. Augustyn, *Zarys dziejów wsi Stebnik i kolonii Steinfels*, Ustrzyki Dolne 2002, s. 134.
- ⁵⁶ B. Augustyn, *Zabytki kultury materialnej w Bandrowie*, Bieszczad 7, Ustrzyki Dolne 2000, s. 180-181; M. Augustyn, *Zarys dziejów wsi Bandrów*, Bieszczad 7, Ustrzyki Dolne 2000, s. 87.
- ⁵⁷ A. Nałęcz, *Cerkwie grekokatolickie w diecezji przemyskiej po roku 1945*, Przemysł 1988; *Losy cerkwi w Polsce*, Materiały sesji naukowej, Rzeszów 1997; M. i M. Michniewscy, M. Duda, *Cerkwie drewniane Karpat*, Pruszków 2003; *Archidiecezja Przemysko-Warszawska obrządku grekokatolickiego w roku Wielkiego Jubileuszu*, Przemysł; 2000;

⁵⁸ A. Nałęcz, *Cerkwie greckokatolickie w diecezji przemyskiej po roku 1945*, Przemysł 1988; Wstęp.

⁵⁹ Co oznaczało, że Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny uznaje za Kościół-Matkę Rosyjski Kościół Prawosławny; M. Łesiów, *Rola kulturotwórcza Ukraińskiej Cerkwi Greckokatolickiej*, Lublin 2001, s. 33-34.

⁶⁰ *Schematyzm, Katalog świętyń i duchowieństwa prawosławnej diecezji przemysko-nowosądeckiej*, Gorlice, 1999, s. 22.

The distribution of sacred buildings in Bieszczady in 1938 and the present situation

(SUMMARY)

The Bieszczady hills are situated in the south-eastern part of Poland being the only part of the Eastern Carpathians in Poland. For centuries the area was the Polish-Rus borderland region where two cultures – Latin and Byzantine-Rus – were interwoven. The Rus people neighboured the Poles here. Hence churches following both Eastern and Western rites were always dominant in the landscape of the Bieszczady. Orthodox churches are usually wooden, tripartite structures built on a longitudinal plan. They were constructed on hills and were surrounded by a ring of trees, and defined the local landscape with their cupolas with intricately ornamented crosses. On the other hand, the Roman Catholic churches were usually brick-built with high towers surmounted with Latin crosses, and were typical of the landscape of towns and larger rural settlements belonging to large estates. Following the records of the Przemysł Diocese of the Latin and Greek-Catholic rites, forty eight Greek-Catholic churches and twenty Roman Catholic churches were recorded in 1938. In addition, there were six synagogues and one Evangelical church associated with German colonization which had taken place in the 18th c. No Orthodox church was recorded in the area. Members of the Roman Catholic Church were mainly Polish; Greek Catholics were mainly Rus people. As the result of geopolitical changes in the past (chiefly after 1340), the settlements in mountain regions in the 16th and the 17th c., the distribution of various types of sacred buildings was uneven (Fig. 2). The hiatus in the development of the sacred landscape of the Bieszczady was the period of World War II and events which happened after its end – the armed struggle with the Ukrainian Uprising Army, the resettling of priests and the local population in 1944 to 1946, in 1947 and 1951, and the communist regime. Only seventy nine Christian churches of those existing in 1938 have survived, but most of them were destroyed in the 1950s and 1960s. Almost all surviving churches are still in use for religious services (often the Greek Catholic rite was changed into Roman Catholic or Orthodox liturgies). Nine surviving churches are ruins. All but two synagogues were destroyed, as well as the Evangelical church. The present population of the Bieszczady consists chiefly of Roman Catholics. The majority of local residents are the Poles who came here from various parts of Poland and former residents of the Hrubieszów and Sokal area resettled under the "H-T" Action. Only a few Greek Catholics who returned here after 1956, converted to the Latin rite as a result of the suppression of the Greek Catholic Church by Poland's communist authorities; the majority converted to the Eastern Orthodox Church because of liturgical similarities. Thirty six new churches, mostly Roman Catholic, were built after the war.

The rich religious mixture in the history of Bieszczady was expressed in the variety of a sacred buildings and their distribution and reflected the national and religious relationships of the period. Today, the population of Bieszczady is much lower than in the inter-war period. The world of the Boyko people has passed away, and as a result, there are less Orthodox and more Catholic churches. However, sacred architecture is still present in the Bieszczady as an element sanctifying their space.

Grażyna Holly, mgr
Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ
Kraków